

SOCIOLOGIJOS KLAUSIMAI

R. SERPYTYTĖ

TEISINĖS SĄMONĖS VAIDMUO ANTIKNĖS VISUOMENĖS RAIDOJE

Nuo pat antikos laikų filosofija nėra abejinga politikos ir teisės klausimams. Tam tikros epochos teisinė sąmonė negali būti atitrūkusi nuo tos epochos socialinio konteksto, o yra objektyvių visuomenės gyvenimo reikmių įsisąmoninimas, jų išraiška. Marksizmo požiūriu, teisinės sąmonės pobūdis yra ideologinis — tuo ir pagrįstas jos vaidmuo visuomenės raidoje. Teisingumo vaizdiniai, teisės prigimtis, įstatymų prigimties ir vaidmens visuomenėje analizė nėra savarankiški, o yra teorinis tam tikrų teisinių principų, reikšmingų visuomenės gyvenime, pagrindimas. Net patys socialiniai idealai daugeliu atvejų nekyla iš pačių teorijų, o tarytum atėję iš šalies, iš praktinio gyvenimo. Toks teisinės sąmonės vaidmuo visuomenės gyvenime yra atsiradęs istoriškai ir pagrįstas tam tikromis praktinėmis prielaidomis.

Formuojantis vergoviniams gamybiniamis santykiams, natūralus gamybos vystymosi rezultatas buvo visuomeninio darbo pasidalijimo ir mainų atsiradimas. O tai reiškė, kad suardoma pirmą kartą bendruomenė, kaip bendrai gaminantis ir bendrai vartojantis kolektyvas. Atsiradęs darbo pasidalijimas (vienas iš jo aspektų — klasinė diferenciacija) ir privatinė nuosavybė sąlygojo ir interesų privatumą. Poreikių tenkinimas darosi priklausomas nuo nuosavybės teisės. Tačiau ir taip suskilus visuomenei, išlieka bendras, t. y. visos visuomenės, o ne atskirų, pavienių jos narių reikmes išreiškiantis interesas. Tik atskiram klasinės visuomenės nariui šis interesas atrodo svetimas, nes neišplaukia tiesiogiai iš jo praktinės veiklos, ribojamos jo paties interesų privatumo. Faktinis visuomenės narių elgesys, sąlygojamas jų privačių interesų, ima nebesiderinti arba net atvirai prieštarauti tam, ko iš atskiro visuomenės nario reikalauja teisės norma. Faktiškas (privatus) gyvenimas ir „teisingas“, įstatymus atitinkantis gyvenimas ima prieštarauti vienas kitam kaip esybės ir privalomybės sritys. Tuo tarpu visuomenė, kaip vieningas kolektyvas, gali gyvuoti tik esant minėtų sričių harmonijai. Taigi objektyviu visuomenės poreikiu tampa tai, kad natūraliai prarastas atskiro žmogaus ir visos visuomenės ryšys bei vieningumas būtų „atgautas“ bent tariamai, t. y. teorijoje. Todėl socialinėse teorijose nuo pat antikos

laikų galime įžvelgti pastangas vienaip ar kitaip derinti atskiro žmogaus ir visos visuomenės reikmes.

Vėlyvuojų antikos filosofijos laikotarpiu, kuris istoriškai sutapo su prasidedančiu vergvaldinių visuomeninių santykių irimu, objektyvūs socialiniai poreikiai, sąlygoję tam tikrą teorinių svarstymų kryptingumą, daugeliu atvejų skyrėsi nuo klasikinio laikotarpio. Santykinė atskiro laisvojo graikų žmogaus—piliečio ir visuomenės harmonija, sąlygojusi antikos filosofijos racionalistinį patosą, palaipsniui prarandama. Šios tendencijos jau išryškėja vėlyvojoje Platono filosofijoje. Siame straipsnyje bus mėginama atskleisti teisės prigimties bei vaidmens aiškinimo teorinį kryptingumą, socialinių vertybių pagrindimo pobūdžio priklausymą nuo vėlyvosios antikos epochos socialinio konteksto, išryškinant antikos mąstytojų teorines pastangas suvokti objektyvias šios epochos reikmes.

Platono filosofija, būdama aukščiausia graikų teorinės minties viršūne, kartu tapo ir tam tikru posūkio tašku teoriškai pagrįsti socialinėms vertybėms, tarp jų ir teisei.

Platonas nurodė graikų polio žmogui, kad ieškoti tikrojo teisingumo reikia idėjų pasaulyje. Tačiau reali gyvenimo tėkmė vertė peržiūrėti perdėm idealius projektus ir ieškoti naujų teisingumo realizacijos garantijų, kartu ir naujų būdų vergvaldinės visuomenės vertybėms pagrįsti.

Tokia nauja teisingumo realizavimo garantija Platonas ima laikyti įstatymus. „Įstatymais“, vėlyvuojų savo kūrinium, Platonas tarsi paneigia visus savo jaunystės ieškojimus, įkūnytus „Valstybėje“. Tobulesnės santvarkos ieškojimas imamas laikyti beprasmiu uždaviniu, nes, jeigu valdo žmonės,— nesvarbu, vienas ar dauguma,— negalima laukti gerų rezultatų. Teisingai valdyti joks žmogus negalės, tai galėtų nebent dievas¹. Išeitis, kurią mato Platonas,— suverenią valdžią teisingai valdomoje valstybėje turi įgyvendinti įstatymai. Įstatymai yra proto kūrinys, o protas yra dievo dovana. Patys įstatymai esą atskirų žmonių proto netobulumo rezultatas. Vadinasi, įstatymai tarsi kompensuoja atskirų žmonių trūkumus, kliudančius visuomenės gyvenime. Daugumai žmonių įstatymų reikalavimai gali būti ir nemalonūs, bet reikalauti malonių įstatymų, Platono nuomone, yra tas pat, kaip norėti iš gydytojo tik malonaus gydymo². Tačiau šis įstatymų aukštinimas nebuvo įstatymiškumo apoloģija, analogiška Sokrato filosofijai. Minėtas įstatymų garbinimas Platonui jau buvo susijęs su tam tikru jų turinio vertingumo nustatymu. Platonui teisingi yra veikiantieji įstatymai. Vadinasi, jo filosofija tam tikra prasme tarsi nusigręžia nuo atrastojo idėjų pasaulio ir įteisina kiekvieną realiai egzistuojančią tvarką visuomenėje. Valstybės veikla, apie kurią Platonas kalba „Įstatymuose“, turinti būti totalinė, apimanti visas gyvenimo sferas, ką žmogus daro ir net ką mąsto, nuo jauniausių iki seniausių valstybės gyventojų. Privataus gyvenimo nelieka, visos gyvenimo sferos tampa viešos. Tiesa, jau „Valstybėje“ išryškėja tendencija politi-

¹ Зг. Платон. Сочинения в трех томах.— М., 1972, т. 3(2), с. 186.

² Ten pat, p. 154.

ką padaryti išskirtine žmogiškojo gyvenimo sfera, dorovę tam tikra prasme pajungti politikai, arba, kitais žodžiais tariant, vertinti žmogiškąjį gyvenimą ne iš atskiro individo, jo privačios būties, o iš valstybės, jos politinės būties pozicijų. Taigi šia prasme Platonas „įstatymuose“ tarsi nepasako nieko nauja. Tačiau reikia atsiminti, kad Platono filosofija buvo išaugusi iš tokių vergovinės visuomenės praktinio gyvenimo sąlygų, kai antikinio polio gyvenimas vis labiau tapo problemiškas. Todėl objektyviu visuomeniniu poreikiu buvo tapęs polio, kaip antikinės visuomenės institucinės organizacijos vieneto, vertingumo pagrindimas. Vertybių pagrindimo būdai, kaip nurodo A. Lozuraitis, Platono „Valstybėje“ ir „įstatymuose“ radikaliai skiriasi: „Vertybių pagrindimo būdas, kurį Platonas išdėsto „Valstybėje“, ir tas, kurį jis išdėsto „įstatymuose“, yra du tarp savęs susiję kraštutiniai. Pirmuoju atveju vertybes Platonas nukelia į idėjų pasaulį, kuriame jos sutampa su tiesa. Vertybės čia yra teoriškai pagrindžiamos, tačiau tiktai abstrahuojantis nuo jutiminės, kūniškos, netikros žmogaus prigimties, t. y. tiktai idealios ir tikros žmogaus esmės atžvilgiu. Dėl to tarp idėjų pasaulio ir reiškinių pasaulio, tarp sielos ir kūno atsiranda principinis dualizmas. Antruoju atveju Platonas mėgina įveikti ar bent sušvelninti šį dualizmą. Todėl jis atsisako idėjų teorijos ir vertybes mėgina sieti su jutimine ir kūniška žmogaus prigimtimi. Bet dėl to vertybėse jau išryškėja realūs žmonių socialiniai santykiai, tų santykių antagonizmas, ir joms pagrįsti reikia remtis kitokia — ne idealia, o susvetimėjusia, politine žmogaus esme — įstatymais ir valstybe, jų prievarta. Tačiau kai šitas vertybių pagrindimo aspektas iškyla į pirmą vietą, vertybės nustoja buvusios idealaus privalėjimo sritimi, jos atvirai konfliktuoja su tiesa ir jau nebegali atlikti savo socialinės paskirties“³.

Minėtas antrasis vertybių pagrindimo būdas, kurį Platonas išdėsto „įstatymuose“, yra vienas iš esmingiausių, šiaip jau gana skirtingų savo filosofinėmis intencijomis, Platono ir Aristotelio socialinių teorijų sąlyčio taškų. Tai, beje, rodo, kad abi minėtos filosofinės doktrinos visų pirma buvo vienos epochos socialinių reikmių išraiška.

Dauguma autorių Aristotelio filosofijos tyrinėjimo išeities tašku laiko minėtos filosofijos santykio su Platono filosofija nustatymą⁴. Jeigu Platono filosofijos teoriniu branduoliu (kuriame, žinoma, pirmiausia buvo savaip fiksuotas santykis su praktiniu žmonių gyvenimu) laikysime jo idėjų teoriją, tai Aristotelio filosofinėje sistemoje ją (idėjų teoriją) atitiks arba, tiksliau, galės būti jai priešpriešinta substancijos teorija. Substancija, t. y. savarankiška būtimi, Aristoteliiui buvo konkrečių daiktų pasaulis. Už realiai egzistuojančių daiktų Aristotelis nepripažino jokios savarankiškos būties. Substancijos teorija turi principinę reikšmę visoje Aristotelio filosofijoje — tiek teorinėje, tiek praktinėje⁵. Šis pagrin-

³ Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė.— V., 1980, p. 130—131.

⁴ „<...> Suprasti Aristotelį — vadinasi, suprasti jo santykį su Platonu“. (Ten pat, p. 141.)

⁵ Žr. *Talarkiewicz W. Historia filozofii.*— Warszawa, 1968, t. 1, s. 119.

dinis Aristotelio filosofijos principas sąlygoja ne tik bendrą jo sistemos teorinį kryptingumą, bet svarbiausia socialinių vertybių teorinio pagrindimo pobūdį. Konkreti, jusliškai apčiuopiama būtis Aristoteliiui buvo ne tik tikra, bet ir vertinga. Nors Aristotelis pasaulį ir žmonių gyvenimą mėgina apimti grandiozine sistema ir nustatyti atskirų daiktų vietą toje sistemoje, tačiau jo filosofijos išvada yra gana paprasta — konkrečių realiai egzistuojančių daiktų pasaulis jau pačiu savo buvimu, tikrumu pagrindžia ir savo vertingumą.

Šis Aristotelio filosofijos bruožas būdingas ir „praktinės filosofijos“ — etikos ir politikos — problemų svarstymui. Aristotelis savo filosofijos uždavinį formuluoja kaip pažintinį. Šis uždavinys — tai „tiesos pažinimas“.

Kaip yra pažymėjęs V. Tatarkevičius, taip plačiai suprantant filosofiją, t. y. iš esmės laikant ją „tiesos pažinimu“, aktualus darosi filosofijos tam tikro suskirstymo klausimas⁶. Tačiau Aristoteliiui tai jokiu būdu nebuvo metodinio pobūdžio uždavinys. Teorinės ir praktinės filosofijos skyrimas Aristotelio koncepcijoje, būdamas pažinimo specializavimosi išraiška, kartu reiškė praktinės materialinės veiklos sąlygotą tam tikrą pažinimo uždavinių įsisąmoninimą, arba, kitaip tariant, praktinė materialinė veikla sąlygojo ir tam tikrą pažinimo sampratą. Visos teorijos ir praktikos santykio kolizijos turėjo tiesioginę reikšmę Aristotelio politikos koncepcijai. Nors Aristotelis ir įžvelgia skirtumą tarp žmonių praktinės veiklos ir teorinio pažinimo, tai nelukdo jam politiką interpretuoti kaip tam tikrą pažinimo sritį. Aristotelis turbūt pirmasis taip griežtai analitiškai pažvelgė į žmonių socialinę būtį ir pabandė joje išskirti mokslinę vertę turinčius momentus. Tačiau tai kartu reiškė, jog, teoriją atskyręs nuo praktikos, Aristotelis neišvengia tam tikro jų sutapatinimo, nes vien teorinis požiūris į žmonių socialinę veiklą reiškia, kad nepasitebimas jos išskirtinumas gamtos reiškinų atžvilgiu. Tuo tarpu praktikos požiūris neleidžia žmonių socialinės būties interpretuoti teoriškai. Tai, kad Aristotelis, teoriją atskyręs nuo praktikos, vis dėlto neišvengė minėtos interpretacijos, pirmiausia reiškia, kad jau pats praktikos supratimas Aristotelio filosofijoje buvo ribotas⁷.

⁶ Ten pat, p. 118.

⁷ „Aristotelis ne tik atskyrė praktinį veikimą nuo teorinio mąstymo, — jis įteisino ribotą ir prieštaringą praktikos supratimą, kuris po jo tapo ilgaamžė tradicija. Praktiką jis supranta kaip sielos savybę, dėl kurios žmogus ir jo veikimas gali būti geri ir blogi. Kitaip sakant, ta sritis, kuriai Aristotelis taiko praktikos terminą, maždaug sutampa su procesais, kurių tyrimas paprastai priskiriamas etikai. Tokia praktikos samprata yra susijusi su tam tikromis žmonių gyvenimo sąlygomis ir jų socialiniais santykiais, kuriems esant ji negalėjo nebūti natūrali <...> Laisvasis antikos pilietis neigiamai žiūri į kiekvieną užsiėmimą, kuris yra alinantis, monotoniškas, nekūrybiškas, kuris yra tik egzistavimo priemonė, kuris yra vergiškas <...> Vienintelė veikla, verta laisvo žmogaus (išskyrus išmintį), teorinį pažinimą, idėjų žiūrą), — tai žmonių poelgiai, kuriems gyvenime taikomi gėrio ir blogio predikatai ir su kuriais siejamas žmonių vertingumas. Todėl praktikos terminas ir taikomas žmonių veiksmams, bet tik tokiems, kurie nukreipti ne į išorinį tikslą <...>“ (Lozualtis A. Tiesa ir vertybė, p. 167–168).

Taigi politika tampa Aristotelio koncepcijoje tam tikra pažinimo sritimi, tačiau joje svarstomose problemose objektyviai reikšėsi praktinio materialinio gyvenimo reikmės.

Politikos, kaip mokslo, objektas Aristotelio koncepcijoje yra teisingumas. Tačiau tas pats objektas, tik pasireiškiantis kaip dorybė, tyrinėjamas ir etikoje. Todėl etika Aristoteliui yra tarytum įvadas į politiką. Antra vertus, Aristotelio politikos ir etikos teorijos yra paremtos dvejoja žmogaus prigimties samprata. „Etikai,— kaip sako A. Lozuraitis,— svarbi bendroji žmogaus ir jo veiklos prigimtis, o politikai — socialinė jų prigimtis“⁸. Todėl politika Aristotelio filosofijoje yra ypatingos žmogaus esmės reikimosi sfera, kartu ir ypatingos teisingumo rūšies realizavimosi sfera.

Svarbiausia etikos išvada, reikšminga politikos teorijai, yra ta, kad politinis teisingumas galimas tik tarp laisvų ir lygiateisių žmonių, priklausančių tai pačiai bendrijai ir turinčių bendrą tikslą — pasitenkinimą (autarakiją)⁹. Aukščiausia bendrijos forma Aristotelis laikė valstybę (politinę bendriją), kurioje tarsi užsibaigia žmogaus genėzė. Žmogus — politinė būtybė (zoon politikon). Ši Aristotelio išvada, kurią jis pateikia kaip mokslinį faktą, rodo, kad socialiniai santykiai yra toli pažengę susvetimėjimo kryptimi,— socialinis teisingumas grindžiamas ne gamta, prigimtimi, ne natūralia žmogaus esme; o priešingai — susvetimėjusia, politine žmogaus esme, kuri net laikoma žmogaus prigimtimi. Toks vertybių pagrindimo būdas buvo sąlygotas tam tikrų socialinės praktikos poreikių. Vergovinis gamybos būdas Aristotelio gyvenamuoju laikotarpiu jau buvo beissemias savo objektyvias galimybes, vergų padėtis jau daugeliu atžvilgių nebeatrodė „natūrali“. Todėl teoriškai pateisinti vergovės reikalingumą tebuvo galima žmogiškumą susiejant tik su laisvųjų graikų visuomenės narių padėtimi.

Teisė Aristotelio koncepcijoje taip pat laikoma išimtinai politiniu reiškiniu. Tačiau Aristotelio teisės koncepcija įdomi ir prieštaringa ne vien dėl to, kad teisei pripažįstamas funkcionavimas tik politinėje bendrijoje (valstybėje) ir kad, kaip yra nurodęs K. Marksas, kaip ir daugelio idealistinės filosofijos atstovų, Aristotelio koncepcijoje teisė tėra tik politinių santykių simptomas, jų išraiška¹⁰. Aristotelio teisės koncepcijos prieštaringumas bei tam tikras originalumas krinta į akis taipogi ir dėl to, jog jis prigimtinę teisę irgi laiko politinėje bendrijoje funkcionuojančia ir jos skirtumą nuo laisvai nustatomų įstatymų sieja tik su besąlygišku nepriklausomumu nuo žmonių valios. Kartu teisingumo įvertinimas netenka to idealaus mato, etalono, kuriuo buvo prigimtinių teisės koncepcija sofistų, Sokrato, Platono filosofijoje. Pripažįstant žmogaus prigimtį visuomenine, politine, kartu yra nubrėžiamos aiškios ribos, kurios daro neįmanomą šią ypatingos žmogiškosios prigimties realizavimo-

⁸ Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė, p. 172.

⁹ Зг. Политика Аристотеля.— М., 1893, с. 109.

¹⁰ Зг. Марксас К., Энгельсас F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 253.

si sritį vertinti moralės požiūriu. Todėl politinis teisingumas, įstatymai yra „priversti“ Aristotelio koncepcijoje pateisinti patys save, t. y. jie tegali remtis tik pačiais savimi. Grynai teoriniu požiūriu, tai, be abejojimo, atrodo kaip uždaras ratas, kaip prieštaravimas. Tačiau turint galvoje praktinės materialinės veiklos sąlygotus poreikius, minėtų samprotavimų eigą galima laikyti tam tikru socialinių vertybių pagrindimo būdu. Vertybių pagrindimo būdas, kai idealas yra ne normatyviškai „primitamas“ tikrovei (būtent šitaip elgiasi Platonas), o laikomas glūdinčiu pačioje tikrovės įvairovėje, tam tikroje tos įvairovės pusiausvyroje, „viduryje“, įgalina įstatymą laikyti „nuosaikiu protu“, o politinį valdymą — ne žmonių įgyvendinamam valdymu, o pačių įstatymų viešpatavimu. Taip Aristotelio filosofijoje teoriškai yra pagrindžiamas socialinis teisingumas.

Tačiau Aristotelio koncepcija nebūtų irstančių vergovinių santykių atspindys, jeigu joje nebūtų tapęs problemiškas ir pats vergovės faktas. Šis problemiškas pirmiausia reiškiasi tuo, kaip yra nurodęs A. Lozuraitis, kad Aristotelis vergo padėčiai neranda teorinio pateisinimo nei politikos, nei etikos teorijoje¹¹. Vergovinio gamybos būdo primityvumas reikalavo, kad vergo, kaip gamintojo, priklausomybė nuo gamybos priemonių savininko būtų juridiškai fiksuota, t. y. vergas buvo nuosavybės objektas. Todėl vergo padėtis liečia teisinį socialinių santykių aspektą. Kol vergvaldiniai ekonominiai santykiai neturi alternatyvos, tol visuomenė neturi egzistencinio poreikio teoriškai „išreikšti“, įprasminti teisinį socialinių santykių aspektą. Teisiniuose santykiuose, kurie yra tiesioginė ekonominių santykių išraiška, išnaudotojiškas socialinių santykių pobūdis iškyla neapdengtu pavidalu. Nuslėpti tų santykių klasinę esmę po tariamo visuotinio priedanga teoriškai nėra paprasta. Todėl kai nuosavybės santykis tampa problemiškas, jame išvelgiama ne žmogaus santykis su žmogumi (t. y. jis nelaikomas socialiniu santykiu, nes vergas nėra žmogus tikrąją to žodžio prasme, vergiškumas neįeina į žmogaus sąvoką), o žmogaus santykis su daiktu, instrumentu. O tai leidžia šį santykį laikyti gamtiniu. Tačiau toks vergo prigimties traktavimas vis dėlto nepatenkino net paties Aristotelio. Realus socialinio gyvenimo turinys, kaskart vis įsakmiau bylojęs, kad vergu ne tik gimstama, o ir tampama, vertė ieškoti kitokio teorinio pagrindo vergovei pateisinti. Aristotelio filosofija akivaizdžiai rodė tą uždavinį esant beveik neišsprendžiamą.

Jau Aristotelio filosofijoje pradeda atsirasti, nors dar tik simptomiškai, individualistiniai motyvai, tapę pagrindiniai paskutiniuoju — heleinistiniu — antikos filosofijos laikotarpiu. Abiejų Platono valstybių projektų kritika paremta visų pirma tuo, kad Aristotelis įžiūri juose pernelyg didelio valstybės vieningumo siekimą ir laiko tokį tikslą neįgyven-

¹¹ Lozuraitis A. Tiesa ir valstybė, p. 175.

dinamu. Valstybė susidedanti iš daugelio elementų, ir per didelės jų vienybės siekimas (pavyzdžiui, turto, žmonių ir vaikų bendrumo siekimas) sunaikinąs, Aristotelio nuomone, pačią struktūrą — valstybę¹². Taigi Aristotelis, nors ir laikydamas žmogų politinė būtybe, iš prigimties linkusia gyventi visuomenėje, ir tik joje galinčia realizuoti savo tikrąją paskirtį, į valstybę žiūri pirmiausia ne kaip į savitikslių dalyką, o kaip į aplinką, kurioje gali būti realizuoti atskirų individų privatūs interesai. Ta aplinkybė, kad Aristotelis tokią svarbą teikia privatinės nuosavybės gynimui¹³, gali pasitarnauti argumentu, jog Aristotelio koncepcijoje individo interesas tam tikra prasme yra iškeliamas aukščiau visuomenės intereso. Žinoma, privačių, išskirtinių nuo visuomenės individų interesų teigimas dar nėra individualizmas. Individualizmas, kaip tam tikra teorinė nuostata, yra visuomenės ir atskiro žmogaus priešiško įsisąmoninimas, galimybės tam tikra prasme „suderinti“ visuomenės ir atskiro žmogaus būti praradimas, net tokio uždavinio beprasmiškumo deklaravimas. To, žinoma, Aristotelio filosofijoje dar nėra. Tačiau tas faktas, kad Aristoteliui jau ne visais atžvilgiais pavyksta teoriškai „įveikti“ žmogaus ir visuomenės santykio problemškumą ir tam tikra prasme pirmenybę reikia atiduoti individui, rodo artėjant naują antikos filosofijos etapą — helenizmą, — kuriame individualistinės tendencijos tampa vyraujančios¹⁴.

Kartu su individualistinėmis tendencijomis teisės ir politikos klausimai natūraliai tampa antraeiliai, o svarbiausia reikšmė teikiama etikos problemų svarstymui. Tačiau stoikų filosofija, kuri šiuo požiūriu yra tipiška, rodė, kad kai kurie esminiai teisės sampratos momentai gali atsiskleisti ne tik viską apimančiose sistemiskose filosofinėse koncepcijose.

Pagrindinis stoikų etikos, kaip ir apskritai jų filosofijos, principas — gyvenimas, atitinkantis prigimtį¹⁵. Svarbiausia, ką įžvelgia žmogaus prigimtyje stoikai, — tai protas. „O kas, nepasakysiu — žmoguje, bet ir visame danguje, ir žemėje labiau dieviška už protą? <...> Ir štai, kadangi, už protą geriau nėra nieko, ir jis būdingas ir žmogui, ir dievybei, tai pirmutinis žmogaus ir dievybės ryšys — protas“¹⁶. Taigi protas stoikų filosofijoje yra principas, ne išskiriantis žmogų iš gamtos, o priešingai, tarnaujantis pasaulio vieningumui pagrįsti.

Šis žmogaus ir gamtos vieningumo teigimas buvo kilęs iš tam tikrų poslinkių socialiniame gyvenime įsisąmoninimo. Visuomeninės gamybos ir mainų vystymasis grovė antikinio polio uždaramą. Atgyvenusi mies-

¹² Zr. Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. — V., 1977, p. 272.

¹³ Zr. Политика Аристотеля. — М., 1893, с. 10–14.

¹⁴ „Aristotelio filosofijoje jau aiškiai jaučiamas dvelkimas naujo istorijos etapo — helenizmo — su jam būdingomis milžiniškomis konglomeratinio tipo valstybėmis, bręstančiomis individualizmo tendencijomis socialiniame gyvenime ir eklektika mąstyme“ (*Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė*, p. 144).

¹⁵ „Gyvenk pagal daiktų prigimtį“ (Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika, p. 396).

¹⁶ Цицерон М. Т. Избранные сочинения. — М., 1975, с. 96.

to-valstybės forma dėl nukariavimų pakeičiama monarchinių imperijų. Šioje valstybingumo formoje jau pats pilietiškumo statusas gavo kitą turinį. Čia mes jau nerandame to tiesioginio atskiro žmogaus asmeninių interesų sutapimo su pilietiniais interesais, kuris buvo būdingas miestams-valstybėms. Politinio gyvenimo sfera helenizmo laikotarpiu objektyviai tampa išoriška. Ši socialinių gyvenimo sąlygų metamorfozė vertė žmogų pripažinti savo bejėgiškumą valstybės reikalų tvarkyme. Socialinės jėgos žmogui ima atrodyti tokios galingos, nesiskaitančios su jo asmenine būtimi, kad jos imamos suvokti kaip pačios gamtos įstatymas. Todėl irstančios vergovinės visuomenės žmogus yra priverstas idealiai „atkurti“ savo vieningumą su gamta, atrasdamas bendrą juos vienijantį principą — protą.

Teisinių santykių ypatinga šio žodžio prasme stoikai vis dėlto pripažįsta esant galimą tik tarp žmonių, tik tarp mąstančių būtybių¹⁷. Tačiau stoikai neigia idėją, kad teisė ir teisingumas galėtų būti egoistinio susitarimo tarp žmonių rezultatas. Neturi jie savo šaltinių ir pozityvioje teisėje. Stoikų nuomone, neįmanomas dalykas, kad teise ir teisingumu būtų laikomi tirono išleisti įstatymai arba pati vergovė. Tai gi jų filosofijoje socialinės tikrovės prieštaravimai, vergovinių socialinių santykių problemiškas atsiskleidžia apnuogintu pavidalu. Todėl teisė nėra tai, ką sugalvojo, nustatė žmonės; stoikai įstatyme nemato bendro žmonių valios įsikūnijimo. Teisė yra kažkas amžina, kas valdo visą pasaulį. Ji reiškiasi išmintyje — liepimais ir draudimais. Todėl tikroji teisė stoikams sutampa su žmogaus protu, kuriame esama vieningumo su prigimtimi ir kuris reiškiasi kiekviename žmoguje. Tai gi teisė nelaikoma kažkuo išoriška atskiram žmogui. Ji yra tam tikras vidinis saitas, vienijantis atskirus žmones.

Tokia teisės samprata atitiko kosmopolitines helenistinių monarchijų tendencijas. Kaleidoskopiška valstybių valdų, įstatymų kaita objektyviai neleido išvelgti įstatyme bendros žmonių valios įsikūnijimo (šiuo atžvilgiu stoikų filosofija aiškiai skiriasi nuo antikos klasikų). Todėl stoikai pirmieji sukuria teisės filosofiją, paremtą individo, kaip protingos būtybės, bet nuo visuomenės, kurioje jie gyvena, izoliuotos, samprata. Tai gi prigimties įstatymų liepimai ir draudimai žmogui iš esmės yra tik tai, ką jam sako jo paties logas. Todėl tikrai išmintingam žmogui jokie liepimai, draudimai ar priminimai nėra reikalingi. „Įstatymas,— tvirtina Zenonas,— yra ne kas kita kaip išmintingo žmogaus logas“¹⁸. Taip stoikų filosofijoje nejučia nusitrina ribos tarp teisės ir moralės normų. Tačiau jie vis dėlto turi tas ribas tam tikra prasme susigrąžinti. Ir pirmiausia todėl, kad patys yra priversti pripažinti, jog žmogui reikia aiškiai suformuluotų įstatymų, nes jo logas yra taip supainiotas, kad žmogus nežino, ko iš jo reikalauja jo paties protas. Ta aplinkybė, kad stoikai

¹⁷ Žr. Zeller. Die Philosophie der Griechen.— Leipzig, 1909, Bd. 3 (I), S. 294.

¹⁸ Stoia und Stoiker.—[S. I.], [s. a.], S. 138.

deramo elgesio galimybę iš esmės siejo tik su išminčiaus prigimtimi¹⁹, nebuvo atsakymas į minėtą klausimą. Arba, tiksliau, tai buvo toks problemos išsprendimas, kuris tuoj pat turėjo būti papildytas, patikslintas, nes realus gyvenimo turinys vertė jį laikyti nepakankamu. Praktinis visuomenės ir individų interesų išskyrimas, susvetimėjimas gimdo natūralų visuomenės poreikį, kad visuomenė ir atskiras žmogus bendrumą „atgautų“ bent tariamai, t. y. teorijoje. Todėl pasaulėžiūra, kurios pagrindinis principas yra individualizmas, žymi konfliktą tarp individo ir visuomenės, bet nėra teorinis to konflikto įveikimas. Stoikams išminčiaus prerogatyvos pripažinimas taip pat, matyt, atrodė nepakankamas. Tačiau tolesni ieškojimai vedė prie dar radikalesnių išvadų. Jie pripažįsta, kad žmogaus elgesys nėra tai, ką jis pats savyje (net ir būdamas išminčiumi) atranda ir pagal ką reguliuoja savo poelgius. Šis elgesys yra tai, kas žmogui privaloma, ką jis *turi* veikti. Taigi Kathekon žmogui yra pareiga²⁰. Kartu stoikai prieina prie nuomonės, jog žmonių elgesio normos iš principo niekuo negali būti paaiškintos. O tai reiškia, kad „<...> stoikai (ir tai yra nemažas jų nuopelnas) priartėjo prie išvados, kad vertybės negali būti paaiškintos, remiantis kažkuo kitu, kas jau nėra vertybė, kitaip sakant, jie priartėjo prie vertybių autonomiško koncepcijos“²¹.

Taigi įsisąmoninusi poslinkius socialiniame gyvenime, vėlyvoji antikos filosofija prarado teorinį angažuotumą, kartu ir viltį „ištaisyti“, pertvarkyti visuomenės gyvenimą.